

ՆԱԻՐԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՄՄ

ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԵՍՊԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՎԵՐՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐՆ ԸՍՏ ՍԱՀՏՈՑՅԱՆ ՍԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԴԻՎԱՆԻ ՎԱՎԵՐԱԳՐԵՐԻ (ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՆ ԲՆԱԳՐԵՐ)

ԺԸ. դարի վերջին քառորդը հայ-ռուսական հարաբերությունների տեսանկյունից բազմիցս քննարկված ժամանակահատված է՝ պատմականորեն բեկումնային իրադարձությունների եւ ուժեղ անհատների դարաշրջան։ Այս շրջանում Արեւելյան Հայաստանի ազատագրության հիմնահարցը մի նոր փուլ թեւակոխեց՝ շնորհիվ այդ ժամանակ ապրող ու գործող բացառիկ անհատների, ինչպիսիք էին Հովսեփ Արղունյանը, Հովհաննես Լազարյանը, Շահամիր Շահամիրյանը, Սիմեոն Երեւանցին, Հովհաննես Է. Գանձասարեցին եւ այլք։ Այս հայրենասեր նվիրյալների շարքում պետք է հիշատակել եւս մեկ անուն՝ Արարատյան (կամ Երեւանի) դեսպան, նույն ինքը՝ Ստեփան Դավիթով կամ Ստեփան Տեր-Սահակյան (Տեր-Իսահակյան)։ Արարատյան դեսպանի՝ անձը նկատել ու դեռեւս անցյալ դարում այս կամ այն չափով նրա գործունեությանն են անդրադարձել այնպիսի հեղինակավոր պատմաբաններ, ինչպիսիք են Ա. Հովհաննիսյանը¹, Լեոն², Մ. Ներսիսյանը³, Ժ. Անանյանը⁴, Վ. Գրիգորյանը⁵, Զ. Գրիգորյանը⁶ եւ այլք։ Իսկ պրոֆեսոր Ա. Աբրահամյանը ոչ միայն ուսումնասիրել է նրա ծննդաբանությունը⁷, այլ նաեւ հրապա-

¹ Ստեփան Տեր-Սահակյանին անվանում էին Արարատյան (կամ Երեւանի) դեսպան, որովհետեւ նա Արարատյան նահանգի բնակչության ներկայացուցիչն էր ռուսական արքունիքում։

² Տէս Ա. Иоаннисян, Россия и армянское освободительное движение в 80-х годах XVIII столетия, Ереван, 1947։

³ Տէս Լեո, Երկերի ժողովածու, հտ. Բ., Երեւան, 1973։

⁴ Տէս Մ. НЕРСИСЯН, Из истории русско-армянских отношений, книга I, Ереван, 1956։

⁵ Տէս Զ. ԱՆԱՆՅԱՆ, Армянская колония Григориополь, Ереван, 1969։

⁶ Տէս Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Երեւանի խանութները 18-րդ դարի վերջում, Երեւան, 1958։

⁷ Տէս Զ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ, Հայ եւ ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը, Երեւան, 1960։

⁸ Տէս Ա. ԱՐԱՅԱՆՅԱՆ, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, Երեւան, 1953, էջ 92—95, 237—239։

րակել Ստեփան Դավիթովի գործունեության հետ կապված վավերագրեր⁹ եւ աշխատասիրել նրա կյանքին ու գործունեությանը նվիրված մի հոդված¹⁰:

Երբ 1782 թ. նոյեմբերին գեներալ Պ. Պոտյոմկինը մեծաքանակ զորքով ժամանում է Հյուսիսային Կովկասի Գեորգիեւսկ ամրոց, պարսկական ծանր լծի տակ գտնվող Երեւան քաղաքում աշխուժանում է ազատագրական շարժումը¹¹: Այստեղ ստեղծվում է հայ երեւելիներից կազմված հայրենասիրական մի խմբակ, որը ռազմական եւ այլ բնույթի կարեւոր տեղեկություններ է սկսում փոխանցել ռուսական զորքին՝ ռուսահայոց հոգեւոր առաջնորդ Հովսեփ Արղուիսյանի միջոցով, որն այդ ժամանակ Պ. Պոտյոմկինի խնդրանքով Գեորգիեւսկ ամրոցում էր գտնվում¹²: Այս խմբակի ականավոր անդամներից էր Ստեփան Տեր-Սահակյանը:

Նա հարուստ եւ նշանավոր ընտանիքից էր: Համաձայն այն վկայագրի, որ Պավել Ա.-ի պահանջով գրվել ու «տէր Մելքոն աւագ քահանայի.... եւ աւագ քահանայ տէր Յոհաննէս Յենկիպարեան Ատիպէկենցի»¹³ կողմից հաստատվել է 1797 թ. նոյեմբերի 15-ին Գրիգորիպոլիս քաղաքի «մաղխաւաթում», Ստեփան Տեր-Սահակյանը հայոց նշանավոր զորավար Դավիթ Բեկի զարմից է սերում: Ըստ վերոնշյալ վկայագրի՝ նա Դավիթ Բեկի որդուն՝ Մխիթարի երկու որդիներից մեկն է¹⁴: Մխիթարը, նախապես աշխարհական լինելով, կյանքի երկրորդ հատվածում հոգեւոր կարգ է ընդունել՝ ստանալով Իսահակ անունը: Ստեփանի ազգանվան երկվորյակներ՝ Դավիթով եւ Տեր-Սահակյան (կամ Տեր-Իսահակյան), պայմանավորված է հենց այս հանգամանքով. Դավիթով՝ որպես Դավիթ Բեկի զարմից սերված, եւ Տեր-Սահակյան (կամ Տեր-Իսահակյան)՝ որպես տեր Իսահակի որդի: Իսկ ահա ռուսերեն թարգմանված փաստաթղթերում¹⁵

⁹ Տէս Ա. ԱՐԲԱՆՄԱՆ, Վավերագրեր հայ-ռուսական հարաբերություններից (XVIII դարի վերջին քառորդ), Բեձ, 1978, թ. 2 (35), էջ 50–70:

¹⁰ Տէս Ա. ԱՐԲԱՆՄԱՆ, Արարատյան դեսպանը ռուսական արքունիքում, Բեձ, 1977, թ. 3 (33), էջ 63–79:

¹¹ Տէս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. IV, Երեւան, 1972, էջ 222:

¹² Տէս ԼԵՈ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղուիսեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 75–76:

¹³ ՄՄ, Կաթողիկոսական գիւանի ֆօնդ, թղթ. 6, վաւ. 45 (այսուհետեւ՝ ՄՄ, ԿԴ, թղթ. ..., վաւ. ...):

¹⁴ Տէս Ա. ԱՐԲԱՆՄԱՆ, Մի էջ Անդրկովկասի ժողովուրդների եւ հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմությունից, էջ 92–95:

¹⁵ Տէս А. ИОАННИСЯН, նշ. աշխ., էջ 269, 271, 273, նաեւ գրքի վերջնամասում գետեղված վավերագրերի լուսապատճենները:

հանդիպում է նաեւ Ստեփան Սահակիչ Պոպով տարբերակը¹⁶։ Երբեմն էլ ժամանակակիցները նրան կոչում են Ստեփան Գեղամեցի¹⁷։

Ստեփանը ոչ միայն այդ շարժման անդամներից էր, այլ նաեւ եռանդուն գործիչ։ Նա է Հ. Արղուժյանի խնդրանքով 1783 թ. աշնանը մեկնում Ղարաբաղ, ծանոթանում տեղի մելիքների ռազմական կարողություններին եւ փորձում համաձայնության գալ ընդհանուր գործողությունների շուրջ. սա այն եզակի դեպքն էր, երբ Երեւանն ու Ղարաբաղը որոշում են միավորված հանդես գալ։ Ս. էջմիածնում խորհրդակցություն է գումարվում, եւ Հ. Արղուժյանի գլխավորությամբ որոշում է ընդունվում դիմել ռուսական կառավարությանը՝ ռազմական օգնության խնդրանքով¹⁸։ Խնդրագիր-նամակներ են գրվում՝ Եկատերինա Բ.-ին, Գ. Պոտյոմկինին եւ Պ. Պոտյոմկինին ներկայացնելու համար։ Ռուսական կառավարությունը պահանջում է հայերի կողմից լիազորված անձ, որը կներկայանա Ղուկաս Ա. Կարնեցի կաթողիկոսի (1780—1799 թթ.), հայ երեւելիների ու ամբողջ ժողովրդի անունից եւ տեղ կհասցնի խնդրագրերը։ Պավել Սերգեյիչ Պոտյոմկինը թե՛ հոգեւոր, թե՛ աշխարհիկ առումներով ներկայանալի անձնավորություն է պահանջում¹⁹։ Ընտրությունը նախ կանգ է առնում Եգոր Խուբովի վրա, որը Սիմեոն Երեւանցու եղբոր՝ Մելքիսեդեկի որդին էր։ Խուբովը, սակայն, հրաժարվում է՝ պատճառաբանելով ճանապարհների վտանգավորությունը եւ ծեր ծնողներին միայնակ թողնելու անհնարինությունը²⁰։ Ապա որոշում է կայացվում ուղարկել Ստեփան Գեղամեցուն²¹, քանի որ նա, ինչպես հետագայում փաստում է ռուսահայ թեմի առաջնորդ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը (1801—1809 թթ.) «...իշխանական զարմից էր սերում...»²²։ Հետագայում Ստեփանի որդի Դավիթն այս-

¹⁶ Ստեփանի հոր՝ հոգեւորական դառնալու փաստով է բացատրվում հետագայում նրա ազգանվանը «Տեր» մասնիկի ավելացումը (Տեր-Սահակյան կամ Տեր-Իսահակյան)։ Իսկ ռուսական փաստաթղթերում հանդիպող Պոպով տարբերակում, ըստ պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանի, ռուսերեն թարգմանված «Տեր» բառն է՝ поп. Ստեփան Սահակիչ Պոպով, այսինքն՝ հոգեւորական Սահակի որդի (տե՛ս անդ, էջ 113)։

¹⁷ Գեղամեցի էին կոչում, որովհետեւ նրա նախնիները Գեղամյան իշխանական տնից էին սերում. նրանք տերերն էին Մմակ կոչվող նահանգի՝ շրջակա գյուղերով, ծովակով ու ձկնալի գետերով. տե՛ս ՄՄ արխիւ, ԿԴ, թղթ. 6, վաւ. 45, էջ 1։

¹⁸ Տե՛ս «Հայ ժողովրդի պատմություն», հտ. IV, Երեւան, 1972, էջ 223։

¹⁹ Տե՛ս Ե. Хубов, Описание достопамятных происшествии въ Армении. Сочинение Князя Егора Хубова, Санктпетербургъ, 1811, էջ 5։

²⁰ Տե՛ս անդ, էջ 6։

²¹ Տե՛ս անդ։

²² Տե՛ս ՄՄ արխիւ, ԿԴ, թղթ. 10, վաւ. 63, էջ 1։

պես է մեկնաբանում երեւանցիներին՝ իր հորը որպես դեսպան ընտրելու դրդապատճառները. «...եւ ի բավարարումն այդ պահանջների՝ նշանավոր պաշտոնյաներից ընտրեցին իմ հորը՝ Ստեփան Իսաեւին.... Այն բոլոր առավելություններից բացի, որոնցով իմ հայրը, բարեբախտաբար, տարբերվում էր, նա նաեւ նշանավոր տոհմից էր ծագում.... ընկերական հարաբերություններ ուներ թուրք եւ պարսիկ բազմաթիվ պաշտոնյաների հետ, ինչն ամեն պատեհ առիթով կարող էր օգտագործվել քաղաքական ձեռնարկումների մեջ»²³։ Ստեփանն Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի, հայ երեւելիների խնդրագրերով ու վրաց Հերակլ թագավորի երաշխավորագրով, որտեղ նա բնութագրվում է որպես «չափազանց ազնիվ անձ»²⁴, 1784 թ. օգոստոսին ներկայանում է Պ. Պոտյոմկինին. վերջինս նրան անհապաղ ուղարկում է Ս. Պետերբուրգ՝ Գ. Պոտյոմկինի մոտ։ Հ. Արղունյանը, այս մասին լսելով, Արարատյան դեսպանին է ուղարկում հայ-ռուսական պայմանագրի վաղօրոք կազմված մի նախագիծ եւ նամակ, որտեղ կարեւորելով նրա առաքելութունը որպես համայն հայկյան ազգի ներկայացուցիչ՝ գրում է. «Հոգի որդի՛, ոչ եթէ դու դեֆուրաք, այսինքն՝ դեսպան եւ կամ միջնորդ ես յերեւանու, այլեւ բոլոր ազգին Հայոց եւ ողորմելի մեկիքացն Ղարաբաղու.... Ահա հասեալ է ժամն՝ կամ փառաւորեսցի ազգ մեր, կամ կանգնեսցի ըստ ծերունւոյն եւ կամ անկեալ գլորեսցի։ Ուրեմն՝ պնդեա՛ զմէջս քոյ արիական հոգով.... զի եթէ կատարումն լինիցի բարւոյ հիմանդ այդմիկ շինուածոյ, թողուս վասն անձինդ, ընտանեացդ եւ բոլոր ազգիդ յիշատակ եւ անուն բարի ի դարս եւ ժամանակս, իսկ եթէ անկատար մնասցէ, դու [մնասցես] իբրեւ զմի վշտակիր անդամ հասարակութեան ազգին»²⁵։

Այսպիսով՝ ընտրվում է հայրենասեր մարդ, որը մեկնում է ռուսական արքունիք՝ իրագործելու Հայաստանի ազատականացման մեծ երազանքը՝ Արարատում թողնելով իր կալվածքները, հարազատներին, ընտանիքը։ Երեւանում մնացած որդիներից Դավթին հայ երեւելիների որոշմամբ ու կաթողիկոսի հրամանով ընդունում են Մայր Աթոռում՝ ուսում ստանալու պատրվակով։ Բայց իրական պատճառը Հայոց Եկեղեցին պարսկական իշխանությունների ճնշումներից ապահովագրելն էր²⁶։ Կնոջն ու

²³ ՄՄ արխիվ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, թղթ. 2441, վավ. 274, էջ 1բ։

²⁴ Տէս Ա. ИОАННИСЯН, նշ. աշխ., էջ 119։

²⁵ Ա. ԱՔՐԱՀԱՄՅԱՆ, Վավերագրեր հայ-ռուսական հարաբերություններից, էջ 56։

²⁶ Տէս ՄՄ արխիվ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, թղթ. 2441, վավ. 274, էջ 2աբ։

երեխաներին հարվածի տակ չղնելու համար՝ Ստեփանը Ս. Պետերբուրգում աշխատում է հնարավորին չափ աննկատ մնալ, սկզբում նույնիսկ իր իրական ազգանվամբ հանդես չի գալիս։ Սակայն կոմս Պոտյոմկինը պնդում է, որ նա անձամբ հանդիպի Նորին մեծություն կայսրուհու հետ՝ ի շահ ազգային գործի²⁷։ Այս քայլը եւս ապարդյուն է անցնում, ռուսական կառավարությունը դեռ երկար ժամանակ միայն սին հույսեր է տալիս ու որեւէ ծրագիր չի իրագործում։ Ստեփան Տեր-Սահակյանը դիմում է Պոտյոմկինին՝ խնդրանքով, որ իրեն թույլ տան վերադառնալ հայրենիք։ Այս խնդրանքին միանում է նաեւ Հ. Արղունյանը, քանի որ ռուսական արքունիքում ապրելը շատ թանկ էր, իսկ Ստեփանն այդքան հնարավորություն չուներ, եւ նրան դրամական միջոցներով օգնում էր ռուսահայ թեմակալը։ 1786 թ. սեպտեմբերին հնդկահայ մեծահարուստ, քաղաքական գործիչ Շահամիր Շահամիրյանին ուղղված նամակում Հ. Արղունյանը դժգոհում է ստեղծված իրավիճակից. «...Հայաստան հասարակութենէն զանխլաբար առաքեալ եղեւ ազնիւ պարոն Ստեփանն տէր Սահակեան Գեղամեցի.... Երկու ամ յուսադրեն եւ պահեն.... Ինքն է այր ճանապարհ, խոհեմ եւ բարեազէտ, բայց ուստեքէ օգնին ոչ գոյ նմա.... Միթէ Յովսէփ աբեղայն եւ ողորմելի պարոն Ստեփանն վերոյիշեալ պարտաւորք գտանիցեն ազգին շահ շինել ի բոլոր կեանս իւրեանց»²⁸։

Բայց Տավրիկյան իշխանը՝ Գրիգորի Պոտյոմկինը, իր ծրագրերն ուներ Ստեփան Տեր-Սահակյանի նման բանիմաց ու հավատարիմ մարդու հետ կապված։ Որպեսզի հայերին հուսադրի եւ առժամանակ իր ազդեցության տակ պահի, նա առաջարկում է ռուսերեն թարգմանել ու հրատարակել Մովսես Բաղրամյանի՝ Մադրասում 1773 թ. լույս տեսած «Նոր տետրակ, որ կոչի յորդորակ» աշխատությունը։ Նպատակն էր ռուսներին ծանոթացնել հայ ազգի հարուստ եւ փառավոր պատմությանն ու մշակույթին²⁹։ Թարգմանիչը «պոդպոբուչիկ» վարդան Վառլամովն էր³⁰, իսկ վերջնական խմբագրումը կատարում էր Ստեփան Տեր-Սահակյանը, որը երկու տարում հմտացել էր ռուսերենի մեջ։ Թեեւ գիրքը թարգմանվեց հատվածաբար, բայց եւ այնպես ծառայում էր իր հիմնական նպա-

²⁷ Տէս անդ, էջ 3ա, 14աբ։

²⁸ Ռ. ԱՐԲԱՆԱՄԱՆ, Շահամիր Շահամիրյանի նորահայտ նամակագրությունը, ԲՀԱ, 1969, թ. 3, էջ 138։

²⁹ Տէս Ա. ԱՐԲԱՆԱՄԱՆ, Արարատյան դեսպանը ռուսական արքունիքում, էջ 72։

³⁰ Տէս Ա. ИОАННИСЯН, նշ. աշխ., էջ 176։

տակին՝ հայոց հողերի ազատագրմանն ու հայկական թագավորության վերահաստատմանը. տպագրվեց 1786 թ. ամռանը, նվիրված էր իշխան Պոտյոմկինին: Այս գրքի բաժանորդների թվում էին այնպիսի հայտնի այրեր, ինչպիսիք էին Բեզբորոդկոն, Սուվորովը, Կուտուզովը, Վորոնցեւը, Հովհաննես Լազարյանը, Փիլիպոս Մանուչարովը, վրաց դեսպան Ճավճավաձեն եւ այլք: Սուվորովի մի գրությունից երեւում է, որ այս գրքի միջոցով նա ուսումնասիրում էր Տիգրան Բ.-ի ռազմավարությունն ընդդեմ Հռոմի՝ այն կիրառելու նպատակով³¹:

Այսքանով, սակայն, չէին ավարտվում իշխան Պոտյոմկինի հեռահար ծրագրերը: Նախատեսվում էր արշավանք դեպի Անդրկովկաս: Ստեփան Տեր-Սահակյանն իր խոհեմությամբ, կապերով, լեզվի ու տեղանքի իմացությամբ անփոխարինելի օգնական էր ռուսական զորքի համար, ինչը եւ խելամտորեն օգտագործում էր Պոտյոմկինը: Նա սկսում է Հ. Արդուսյանին ու Ստ. Տեր-Սահակյանին հուսադրել, որ անդրկովկասյան նախապատրաստվող արշավանքը կհանգեցնի հայերի եւ վրացիների ազատագրմանը: Այս փաստից ոգեւորված՝ Ստեփան Տեր-Սահակյանն իր հնարավորությունների սահմաններում անգնահատելի ծառայություններ էր մատուցում ռուսական զորքին: Այս մասին Նիկոլայ Ա. կայսերը 1825 թ. սեպտեմբերին գրած իր ընդարձակ դիմում-խնդրագրում հանգամանորեն շարադրել է Ստեփանի որդին՝ Արտգործնախարարության Ասիական գերատեսչության (դեպարտամենտ) նախկին պաշտոնյա Դավիթ Դավիթովը³²: Սակայն այդ օգնության մասին իմանալով՝ պարսկական կառավարությունը հիմնահատակ ավերում է նրա՝ Երեւանում գտնվող կալվածքները, հաշվեհարդար տեսնում ընտանիքի հետ, իսկ որդին կաթողիկոսի եւ հայ երեւելիների գաղտնի օգնությամբ մազապուրծ փախչում է Ռուսաստան՝ այդ դժվարին ճանապարհին կորցնելով առողջությունը³³: Արարատյան դեսպանի համար այլեւս փակ էր տունդարձի ճանապարհը:

1787 թ. սկսվում է ռուս-թուրքական 7-րդ պատերազմը, եւ կասեցվում է ռուսական զորքի արշավանքը դեպի Անդրկովկաս: Ստեփան Տեր-Սահակյանը գեներալ Պոտյոմկինի մոտ էր՝ գործող բանակում: Ռազմական գործողությունները հիմնականում Մոլդովայում եւ Վալախիայում էին

³¹ Տէս Մ. НЕРСИСЯН, նշ. աշխ., էջ 71:

³² Տէս ՄՄ արխիվ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, թղթ. 2441, վավ. 274, էջ 4ա–7ա, 11ա:

³³ Տէս անդ, էջ 7ա–8բ:

ծավալվում, որտեղ մեծ թվով հայեր էին ապրում³⁴։ Հ. Արղունյանի հետ միասին Արարատյան դեսպանն աշխատում էր տեղի հայերի անվտանգությունը ապահովելու եւ օգնություն ցուցաբերելու ուղղությամբ։ Ստեփան Տեր-Սահակյանը պատերազմի ամբողջ ընթացքում ռազմական գործողությունների վայրերից հայերին փրկում էր, տեղափոխում ու պատուապարում։ Ինչպես նաեւ պարսկական եւ թուրքական մեծամեծների հետ ունեցած իր կապերի շնորհիվ օգնում էր ռուսական զորքին, ինչի համար Գ. Պոտյոմկինը նրան զինվորական «պրեմիեր մայորի» աստիճան է շնորհում³⁵։ Պատերազմի ավարտին՝ 1791–1792 թթ., երբ արդեն հայտնի էր, թե որ տարածքները կանցնեն թուրքական տիրապետության տակ, Ստեփան Տեր-Սահակյանը, Հ. Արղունյանի հանձնարարությամբ, Իզմայիլից, Կիլիայից, Ակերմանից, Բենդերից կազմակերպում է հայերի տեղափոխումը եւ վերաբնակեցումը ռուսական տարածքներում՝ Դուբասար քաղաքում եւ դրան հարակից գյուղերում³⁶։ Պատերազմի ավարտից հետո էլ նա անմիջական մասնակցություն է ունենում Գրիգորիպոլիս քաղաքի հիմնադրման (1791–1792 թթ.) եւ Մոլդովայից ու Բեսարաբիայից 24 հազար հայի ապահով տեղափոխման եւ այստեղ բնակեցման գործում³⁷։

Այսքանով չի ավարտվում Ստեփան Տեր-Սահակյանի ծառայությունը ռուսական արքունիքում։ 1793 թ. նա հրավիրվում է Ս. Պետերբուրգ՝ Արեւելյան Հայաստանում իր ունեցած կապերով (Հայոց կաթողիկոս, իշխաններ, ընկերներ) պարսից Աղա Մահմեդ խանի դեմ պայքարում իշխան Զուբովին օգնելու, արեւելյան գործերում նրան խորհրդատու դառնալու։ 1795 թ. նրան «պոդպոլկովնիկի» կոչում են շնորհում եւ խոստանում են տարածքային ու դրամական փոխհատուցումներ այն ամենի դիմաց, ինչ նա կորցրել էր ծննդավայրում³⁸։ Սակայն Եկատերինա Բ.-ի մահը (1796 թ.) ի դերեւ է հանում բոլոր սպասումները։

Մինչեւ 1797 թ. Ստեփան Տեր-Սահակյանը մնում է Ս. Պետերբուրգում։ Այս տարիներին, արքունիքում իր ունեցած դիրքի ու կապերի շնորհիվ, նա ոչ միայն կատարում է Հ. Արղունյանի բազմաթիվ հանձնարարականները՝ կապված հայ բնակչության կենսապայմանների բա-

³⁴ Տե՛ս Ա. ԱՐԲՐԱՏՅԱՆ, Արարատյան դեսպանը ռուսական արքունիքում, էջ 73։

³⁵ Տե՛ս Ж. АНАНЬИ, նշ. աշխ., էջ 22–24։

³⁶ Տե՛ս Ա. ԱՐԲՐԱՏՅԱՆ, Արարատյան դեսպանը ռուսական արքունիքում, էջ 74–75։

³⁷ Տե՛ս ԼԵՈ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղունեան, էջ 87։

³⁸ Տե՛ս ՄՄ արխիվ, Ա. Հովհաննիսյանի ֆոնդ, թղթ. 2441, վավ. 274, էջ 10աբ։

րելավման հետ, այլ նաեւ աշխատում է վրաց արքունիքի խնդիրների լուծման ուղղությամբ, քանզի կարծում էր, որ Հայաստանի քաղաքական դրույթներն անմիջականորեն փոխկապակցված է Վրաստանում տիրող իրավիճակի հետ:

Գրիգորիպոլսի հայկական համայնքում որոշակի տարածայնությունների հետ կապված կազմակերպչական հարցերով զբաղվելու համար 1797 թ. հունիսի 6-ին Ստեփան Տեր-Սահակյանը նշանակվում է քաղաքային «մաղխատաթի» առաջին դատավոր³⁹: Հաստատվելով այստեղ ու վերջնականապես հասկանալով, որ ինքն այլեւս չի կարող վերադառնալ հայրենիք՝ որոշում է կնոջն ու դուստրերին, որոնց արդեն 17 տարի չէր տեսել, ցանկացած գնով տեղափոխել իր մոտ: Ղուկաս Ա. Կարնեցին ու հայ երեւելիները, ի նշան երախտագիտության Ստեփան Տեր-Սահակյանի հայրենիքին անմնացորդ նվիրումի համար, բոլոր միջոցները ձեռնարկում են կազմակերպելու այս դժվարին գործը: Նախապատրաստական աշխատանքներն ավարտված էին, ամեն ինչ պատրաստ էր տեղափոխումն իրականացնելու համար, սակայն Ստեփանի կինը, որը ամուսնու հայանպաստ գործունեության պատճառով շատ դժվարություններ, զրկանքներ ու վախեր էր կրել, հանկարծամահ է լինում Ռուսաստան տեղափոխվելու նախօրյակին: Ստեփան Տեր-Սահակյանը ծանր է տանում կնոջ մահը եւ այդ ամենից դառնացած՝ շատ չանցած՝ 1800 թ. սեպտեմբերի 2-ին, վաղաժամ (65 տարեկանում) մահանում է: Հոր կյանքի վերջին ժամերի մասին որդին գրում է. «Եւ այս ամենից հետո իմ հայրը... մահվան մահճում, իր վախճանից առաջ, արցունքներով ողողված դեմքը սրբելով (այն ամենի համար, ինչ պատահեց իր ընտանիքի հետ)՝ խղճալի վիճակում բաժանվեց կյանքից ու այն ամենից, ինչի կատարմանը անհույս սպասում էր»⁴⁰: Ռուսական կառավարությանն այդքան տարի հավատարմորեն ծառայած անձը մահացավ չգնահատված՝ իրենից հետո թողնելով միայն իր վաստակած զինվորական կոչումն ու պարտքերը: Ստեփան Տեր-Սահակյանի աճյունն ամփոփված է Գրիգորիպոլսի գերեզմանատանը⁴¹:

Թեպետ Ստեփան Տեր-Սահակյանի կյանքն ու գործունեությունը բավականաչափ ուսումնասիրված է, սակայն հետազոտողներից որեւէ մեկը չի անդրադարձել նրա կյանքի վերջին տարիներին: Վավերագրերը,

³⁹ Տէս անդ, էջ 11բ:

⁴⁰ Անդ, էջ 12բ:

⁴¹ Տէս Ա. ԱՐԲԱՀԱՄՅԱՆ, Արարատյան դեսպանը ռուսական արքունիքում, էջ 77:

որոնք պահվում են ՄՄ արխիվային բաժնում, անհայտ են ուսումնասիրողներին ու հանրությանը: Դրանք 1797–1800 թթ., ընդհուպ մինչև նրա մահը, Գրիգորիպոլսում ծավալած դատական գործունեությանն են վերաբերում: Ինչպես վերելում նշեցինք, 1797 թ. հունիսին Պավել Ա. կայսեր հրամանով նա նշանակվում է Գրիգորիպոլսի դատավոր՝ ինչ-ինչ տարաձայնություններ հարթելու առաքելությամբ: Թե ինչ աշխատանքներ էր կատարում այնտեղ, մեզ հայտնի է դառնում Հ. Արղուիսյանի հետ պարբերաբար տարվող նամակագրությունից⁴²: Սակայն Ստեփան Տեր-Սահակյանի՝ Գրիգորիպոլիս տեղափոխվելուց դեռ մեկ տարի չանցած, մեզ անհայտ պատճառներով, նրանց միջև տարաձայնություններ են ծագում: Միգուցե պատճառը 1798 թ. ամռանը Գրիգոր վարդապետի՝ Հ. Արղուիսյանին ուղղված նամակն էր: Սույն նամակում խոսվում էր այն մասին, որ Ստեփան Տեր-Սահակյանը բացել ու կարդացել է Հ. Արղուիսյանի՝ Գրիգոր վարդապետին հասցեագրված նամակը. «Դաւիթովն ի սրբազնութենէդ գրեցեալ առ իս թղթոյ մէկն ձեռ է արկեալ եւ կնիքն լուծեալ եւ ի նմա գտեալ ի վերայ իւր բան, թէ կորուսցես եւ երկրորդն վասակ, որ խաղաղասցի քաղաքդ: Ի բանէդ այդմանէ կատաղեալ պունթ է յարուցեալ ի մէջ քաղաքին, եւ գրոյ օրինակն առեալ առաքեալ է այդր իւր որդոյն՝ մատուցանել տեղոյդ իշխանաց, եւ իբր այժմ օրինօք յարուցեալ դարձուցանել փութայ ի գլուխ մեր զիւր սակս խորեալ կորուստն եւ մեզ ամբաստանեալ առ զուրեռնաթոռն: Թէպէտ պատճառն այդ չէ միայն, այլ եւ կոռօտնիչութիւնէ ուսուլով հանելն զնա: Ես ամենայն ինչ, իմ տէր, տանելոց էի եւ տանելոց եմ՝ ի գլուխ ըստ ընտիր պատուէրիդ, բայց թողու կամէի ի քուն, բայց տեառնդ գրով արթնացեալ է եւ խորհի զչարիս...»⁴³: Հասկանալի են դառնում Ստեփան Տեր-Սահակյանի բարկությունն ու ձեռնարկած քայլերը՝ որդու միջոցով Ս. Պետերբուրգում հայ երեւելիներին տեղյակ պահել իր դեմ նախապատրաստվող դավադրության մասին: Բայց Գրիգոր վարդապետը տեղում էր եւ փորձում էր կանխել իրենց իրական մտադրությունների հանրայնացումը: Դիմում է նահանգապետին՝ տեղյակ լինելով, որ Ստեփան Տեր-Սահակյանի հետ լարված հարաբերություններ ունի, Գրիգորիպոլսի քաղաքապետ Պողոս Թումանովին խնդրում է նահանգապետարանին ուղղված գրությամբ բողոք ներկայացնել Ստեփան Տեր-Սահակյանի դեմ, իսկ տեղի հոգեւոր

⁴² Տե՛ս ՄՄ արխիվ, ԿԴ, թղթ. 6, վաւ. 97, 100, 115, 124, 125, թղթ. 8, վաւ. 2, 23:

⁴³ Անդ, թղթ. 8, վաւ. 62, էջ 2:

առաջնորդ տեր Ավետիքին հանձնարարում է խոսել ժողովրդի հետ եւ նրանց համոզել, որ Դավիթովը չարամիտ է. «Գրեցի զուբեռնաթուղին լի֊օրէն, քանզի ի խորին թշնամութիւն կայ ընդ նմա: Պարոն Պօղոսն եւս առ զուբեռնաթում է. գրեցի եւ նմա՝ պատմել եւ զգաստ լինիլ: Գրեցի եւ տէր Աւետիքին՝ զգուշացուցանել զժողովուրդն առանձին ասութեամբ, որ մի՛գուցէ ի խորխորատ անկցին ընդ նմա: Յուսամ, ոչ ինչ չկարողանայ առնելն...»⁴⁴: Գրիգոր վարդապետը նույնիսկ անձամբ է հանդիպում նա֊հանգապետին եւ օգտագործելով վերջինիս ու Ստեփան Տեր֊Սահակյանի միջեւ եղած թշնամանքը՝ փորձում է հարցերը լուծել հօգուտ իրենց⁴⁵: Կարծում ենք՝ հասարակութեան բողոքը Ստեփան Տեր֊Սահակյանի դեմ հրահրել էր նույն Գրիգոր վարդապետը, որը խարդավանքների մեծ վարպետ էր եւ ամենայն հավանականութեամբ չէր էլ արտահայտում հասարակութեան լայն խավի տրամադրութիւնը:

Գրիգոր վարդապետի նպատակներն ազնիվ չէին, ինչը երեւում է Հ. Արղուիսյանին գրած նամակի հետեւյալ հատվածից. «Խնդրեմ զայս բան ծածկել, զի մի թուղթս ամենայն փոքրաւորաց ձեռ անցեալ, այլք եւս տեղեկասցեն եւ ծանուցեն: Տեառն շնորհիւ ամենայն ոք իւր հատուցումն առնելոց է, եւ վասն այս եթէ պատուէր ինչ գրելոց իցէք, ի վերայ յատուկ թղթոյ գրեսցիք՝ թարց սաւատն առնել տալոյ»⁴⁶: Գրիգոր վարդապետին հասցեագրված նամակում Ստեփան Տեր֊Սահակյանը տեղեկացնում է, որ նրա անունով ստացված նամակը բացել ու պատասխանել է, ինչպես որ պատվիրել էր. «Պատուիրեալ էիք ի յ[ը]նկալնուլն յանուն ձեր զթուղթ բացեալ տեսից եւ պատասխանեցից»⁴⁷: Սակայն ավելի ուշ Գրիգոր վարդապետը Հ. Արղուիսյանին բողոքում է. «Յուսամ ոչ ինչ չկարողանայ առնելն, եւ ես խնդրեցեմ ի վերայ նորա, թէ որպէ՛ս համարձակեցաւ իմ վերայ գրեալ թղթոյ կնիքն բանալ»⁴⁸:

Գրիգոր վարդապետն ու նրա կողմնակիցներն ամեն կերպ աշխատում էին սեւացնել Ստեփան Տեր֊Սահակյանի անունը հասարակութեան եւ մեծամեծների աչքում: Հ. Արղուիսյանին հաճոյանալու համար Գրիգորի պոլսի հոգեւոր առաջնորդ Ավետիք քհն. Բարխուդարյանը 1799 թ. մա֊

⁴⁴ Տէս անդ:

⁴⁵ Տէս անդ, թղթ. 8, վաւ. 45, էջ 1:

⁴⁶ Անդ:

⁴⁷ Անդ, թղթ. 6, վաւ. 100, էջ 1:

⁴⁸ Անդ, թղթ. 8, վաւ. 62, էջ 2:

յիսին գրած նամակում խնդրում է «մաղխատրաթից» հեռացնել Ստեփան Տեր-Սահակյանին եւ «աստիճանավոր մարդ» այլեւս չնշանակել⁴⁹։ Նույն վատ տրամադրվածությունը տեսնում ենք նաեւ Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր առաջնորդ Կարապետ վարդապետի՝ Հ. Արղուիթյանին ուղղված նամակում՝ «Ի Գրիգորուպօլու յումեմնէ բարեկամէ գիր ստացայ. ոչ Դաւիթովն անդ առաւել չարիք է սերմանեալ, քան զտեղոյս ընդդէմ ողորմած հօրդ իմոյ։ Աստուծոյ գիտցի, մինն դեռ չվերջացեալ, միւսն սկսանին. գիտեմ, այն եւս գտանելոց է ըստ իւրում ապիրատութեանն։ Ինչ շահ, որ երբէք հանգստութիւն ոչ տան քաղցրիկ ծնօղիդ իմոյ եւ մեզ, որ յար հալիմք եւ մաշիմք»⁵⁰։ Պահպանված նամակները վկայում են, որ քաղաքապետ Պողոս Թումանովը եւս հնարավորին չափ հեղինակազրկել է Ստեփան Տեր-Սահակյանին՝ իրագործելով Հ. Արղուիթյանի հանձնարարականը⁵¹։

Իրականությունն այն էր, որ ժողովուրդը դժգոհ էր իր կարգավիճակից եւ իրեն խաբված էր համարում։ Գրիգորիպօլսի հասարակությունն իր թշվառ վիճակի մասին 1799 թ. մայիսին գանգատ է գրում իշխան Լուսինինին, բողոքում, որ Հ. Արղուիթյանն իրենց վերաբնակեցնելիս խոստացել էր արտոնություններ ու լավ պայմաններ, բայց արդեն 7 տարի է՝ դրանք չեն ապահովվում. իրենց քանակն ավելանալու փոխարեն նվազում է։ Քաղաքի ղեկավարությունը (63 հոգի) խնդրում է իր անունից գրել կայսերը եւ խոստացված արտոնությունները հաստատել տալ⁵²։

Նոր Նախիջեւանի հասարակությունը եւս դժգոհ էր իր կարգավիճակից. այստեղ էլ էր հասարակությունն ընդվզում Հ. Արղուիթյանի դեմ։ Տեղի հոգեւոր ու աշխարհիկ իշխանությունները Հ. Արղուիթյանի հրահանգով եւ Գրիգոր վարդապետի գործուն միջամտությամբ փորձում էին պայքարել ժողովրդի ու նրա անունից ձայն բարձրացնողների դեմ։ Նոր Նախիջեւանի հոգեւոր առաջնորդ Կարապետ վարդապետը 1798 թ. նոյեմբերին Հ. Արղուիթյանին ուղղված նամակում գրում է. «Իցէր, թէ տէր իմ փութով լինիցէր հաստատութիւն ալէրվիլակիմ. գերկոնէաք այսմ չար հոգոց, որ միշտ զմիտս անմեղաց այլայլեն տեսակ-տեսակ սուտ բանիւք եւ բնաւ երբէք ոչ տան թո[յ]լ զմիտս հասարակութեանն միամիտ լինիլ»⁵³։

⁴⁹ Տէս ՄՄ արխիվ, ԿԴ, թղթ. 9, վաւ. 76, էջ 1։

⁵⁰ Տէս անդ, թղթ. 8, վաւ. 83, էջ 3։

⁵¹ Տէս անդ, թղթ. 9, վաւ. 64, էջ 1։

⁵² Տէս անդ, թղթ. 9, վաւ. 25բ, էջ 2–6։

⁵³ Անդ, թղթ. 8, վաւ. 83, էջ 2։

Այս էր իրական պատկերը Ղրիմից, Տաճկահայաստանից տեղահան եղած ու ռուսահպատակ դարձած հայերի դրությունը: Թեպետ Հ. Արղուն-թյանը փորձում էր արտոնություններ ձեռք բերել հայ համայնքի համար, սակայն այս ծրագրի իրագործումը ձգձգվում էր, իսկ հուսախաբված ժողովուրդը՝ ընդվզում: Փաստեր էին արձանագրվում կրկին հետ՝ Ղրիմ վերադառնալու, թրքանալու ու այնտեղ վերահաստատվելու վերաբերյալ⁵⁴: Այսպիսին էր ռուսահայերի իրական կարգավիճակը ԺԸ. դարի 90-ական թվականներին: Այս ժամանակաշրջանը համընկնում է եւ անմիջական կապ ունի Ստեփան Տեր-Սահակյանի կյանքի վերջին տարիների գործունեության հետ: Եւ հենց այս տարիները, որոնք ամենից հակասականն էին նրա կյանքում, գրեթե չեն լուսաբանվել: Մեր նպատակն է ուսումնասիրողների ուշադրությունը հրավիրել այս բացառիկ անհատի կյանքի ու գործունեության վերջին՝ բաց էջին: Հրապարակում ենք անցքեր ու փաստեր՝ եզրակացությունը թողնելով ապագա հետազոտողին:

Ամփոփելով՝ կարող ենք փաստել հետեւյալը. Հայաստանի ազատագրման հետ կապված մեծ սպասումներով ու ակնկալիքներով Ռուսաստան տեղափոխված, ընտանիքը բախտի քմահաճույքին թողած, իր ժողովրդի բարօրության համար ծառայած անհատն այդպես էլ չստացավ արժանի երախտագիտություն ժամանակակիցներից: Ինչպե՞ս պատահեց, որ դեռեւս 1780-ականներից հարգանքի ու սիրո վրա հիմնված Արղունյան—Տեր-Սահակյան փոխհարաբերություններն այսպիսի կտրուկ շրջադարձ ստացան: Միգուցե որոշ մարդկանց ձեռնտու չէին այս ջերմ հարաբերությունները, կամ այլ պատճառներ կային: Այստեղ մեջբերենք նաեւ Լեոյի խոսքերը Հ. Արղունյանի մասին. «...ընդունելով, որ փառասիրությունը շատ էր զարգացած նրա մէջ, եւ այդ փառասիրութեան համար նա նոյն իսկ անվայել քայլեր արաւ իր կեանքի վերջում, մենք, այնուամենայնիւ, պիտի խոստովանենք, որ դա մի բացառիկ անձնաւորութիւն էր XVIII դարի երկրորդ կէսում...»⁵⁵:

* * *

Ստորեւ ներկայացնում ենք Ստեփան Տեր-Սահակյանի՝ Գրիգոր վարդապետին գրած նամակների բնագրերից երկուսը: Բնագրերը

⁵⁴ Տե՛ս անդ, թղթ. 8, վաւ. 58:

⁵⁵ Լեո, Յովսէփի կաթողիկոս Արղունեան, էջ 227:

հրատարակում ենք որոշ ճշտումներով՝ հիմնականում հավատարիմ մնալով ուղղագրությունը:

**ԲԱՐՁՐ ԱՐԺԱՆԱՊԱՏԻ ԳՐԻԳՈՐ ԳԵՐԱՀԱՆՃԱՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
ԻՍԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵԿԱՄ ԵՒ ՎՇՏԱԿԻՑ ՏԷՐ**

Նախընթաց ամսոյ մէկէն գրեալ շնորհալին ձեր ի սոյն ամսոյ 11 ընկալաք պատու[ո]վ եւ կարի գոհունակութեամբ՝ 1. սակս սրբազանի փութով գալստեանն եւ ողջութեան, 2. յաղագս երկար աշխատանօք գր[ո]ւածոց ձերոց՝ առ ի գիտութիւն մեզ, բաւականեմ տէր եւ կարի գոհունակ: Այլ, զոր ինչ պատկանի սրբազանի աշխատանացն, կրիցն եւ յ[ը]նչաթափուր գոլոյն վասն ազգին, կամ ազգի ոչ գիտելոյն զգինս պատ[ո]ւական մարգարտի իւրեանցն, այն է՝ ճրագ ի վերայ աշտանակի, որ լուսաւորի զամենեսին: «Եթէ դոքա լռեսցին, քարինքդ աղաղակեսցեն»⁵⁶,— ասաց Փրկիչն: Ուրեմն՝ յոյս մեր առ նա դիցուք, զի յարուսցէ ի քարանց զորդիս Հայկազունեաց (որպէս խոստանայր յարուցանել զորդիս Աբրահամու), թերեւս նոքա ծանիցեն զբարերարն իւրեանց: Եւ իրաւի ի քարացեալ սրտից ծնուցանել զչերմեռանդ սէր եւ զդարձ յամառելոցն առ երախտաւորս իւրեանց՝ Փրկչին է գործ եւ ոչ ումեք:

Աստի ի գնալն ձեր յեկատերինեսլաւ թէ՛ ի ճանապարհէն գրեցելոցդ եւ թէ՛ անդի, պատասխանեալ եմք համաձայնիցն, իսկ 29 հոկտեմբերի տեղւոյս ամենայն որպէսն գրեալ եմ ձեզ՝ թէ՛ հասարակութեան վասն, թէ՛ գուրեռ[նա]թի կամ մեր, ընդ նմին փոքրիկ յարկդ մի, յորում է շերէն ձեր, զոր լրացոյց սուզանչին, կօպիայք խնդրոյ նոցա իւրոյ կայսերական մեծութեանն, թուղթք վեհազնեա[լ] Իւան Լազրիչին եւ այլոց բազմաց ի հարկէ մինչեւ ցարդ հասեալ է ձեզ, անդի գիտելոց էք զամենայն լրիւ:

Ափսոսամ ոչ հանդիպիլն Դաւիթ որդոյն մերոյ ի սպաս Ձերդ խնամարկութեան: Աւէտ Գալստեանին վասն կարի ցաւ եւ ամօթ եղեւ մեզ, թէ եւ գրէք միամտեցուցեալ զնա: Քալանթարովին կարի սակաւ էր այն վասն ոչ պահպանելոյն զպատուէր սրբազանին: Այժմ եւս նոյն եմ, ով ոք ոչ պահիցէ զպատուէր բարերարին մերոյ, նախկին թշնամի նորա մեք լինելոց եմք:

Սակս հասարակի թղթոյն, որ առ սրբազան տէրն մեր ցուրտ գոլն գրես, այնորիկ վասն ձեզ յայտնի է որպիսաբար յուսահատութիւն սոցին, ուրեմն ներելի է նոցա եւ մեզ:

⁵⁶ Ղուկ. ԺԹ. 40:

Հաշտարխանցոց արարքն ազգին պակասութիւն է, մեծ մեղք եւ սխալանաց պատճառ լինողինն է. եթէ սրբազանն անդ ոչ պատահիցէր, այլ մեծագոյն վնաս եւ անուանաբէկութիւն էր լինելոց: Ձեր հրաժարիլն ոչ գնալ ի Հաշտարխան թարց կեղծի եւ երեսպաշտութեան, ինձ է բախտաւորութիւն. իրաւի այնպէս փափակիմ միւս անգամ տեսութեան ձերոյ, որպէս անյոյս հիւանդ ճարտար բժշկի. եւ ունիմ ուխտ առ Աստուած թաղիլ ձեռամբ բարերար տեառն իմոյ սրբազանին՝ ունելով զձեզ ի Հաշտարխանի անդ, որովհետեւ չեղէ արժան մարմնաւոր եւ հոգ[ե]կից եղբօրս ձեռանէ ցանել զհոդ մեղսաճակարթ երեսացս: Գոնեա՛ երկուց ի ձէնջ փոխանակ նմին պարգեւեսցէ գտանիլ վերջին օրի մերս կենի, զի ցնծացէ իմս հոգի:

Ազնիւ պարոն Անդրէասն, հանդերձ ծաղկափթիթ զաւակօքն եւ համայն ընտանեօքն ողջ եւ ուրախ են եւ ձեր անգին կենացն աղօթող, նմանապէս տիրացու Սիմէոնն, Կարապետն եւ Ալէքսէն ի բարի կացութիւնս եւ ի յընթերսմունս պարապին. տունն ամբողջ, բաղչայի արօտականքն ցաւ է եղեալ մեզ, ոչ ինչ հնարիւք ոչ լինի կտրել զոտս նոցին: Կղզու բաղչային աւերութիւնն տեսանելով՝ միւս տարւոյ բաղչային Ձ. (80) ղուռուշի վարձեալ յանձնեցաք, որ տարին բոլոր անդ բնակեսցի:

Իսկ ի նարդենիս մերս կացութիւնն այս է. գիշերն, բաց ի հասարակ պ[ա]հապանացն, ամենայն գիշեր Բ. (2) դատաւորօք եւ քանի հասարակ տղայիւք եւ ծառայիւք շրջիմք: Փախշող Գասպարն ի Քիշնով դարձ արարեալ՝ գայ յայնկոյս ջրոյն, անդի զաներձագն իւր անցուցեալ գիշերայն՝ առ ի փախուցանել զերկուս տնորս եւ անցուցնել զինչս Գասպարին: Եւ մեր գիտացեալ՝ ըմբռնեցաք եւ ծխեալ առաքեցաք ի կարանթին, բայց ասել ետուք մի առ մի զարարսն Բէլիկովի կամ որքան դրամ ստանալն եւ անցուցանելն, եւ գրեցաք գութեռնաթիմ:

Աղքատաց խախտեալ եւ բաց մնացեալ տունքն համայն ծածկել ետու, նոյնպէս եւ պօլիցն՝ բոլորն մաղխատրաթի ծախիւքն եւ ունեւորացն ինքեանց. այլ ոչ ունելով բակ՝ աղաղակ բարձին, թէ տաւարն, բագերն, գօգօղքն եւ հաւքն ոչ մնացին, ամեն գողացան, վասնորոյ մեք ոչ կարեմք բնակիլ աստ: Առ այդ խորհեալ՝ պատշաճ տեսաք տալ զԴիւաքովի ճիւղտն, որոց բաժանեցաք թղթով եւ ամենեցուն բաւական եղեւ: ԺԲ. (12) Խանութք եւս շինեցին այնու: Ի սալդաթաց քանի գողք ըմբռնել ետուք ի գիշերի նախ՝ մեք, ապա՝ իւրեանց կապիտանն պատժելով դադարումն էառ: Դուպաս[ա]րի կողմն հռչակաւոր րակաթկա շինեցուցի եւ պահա-

պան ի մերոցն կացուցի: Նոյնպէս եւ Թերեսպօլու կողմն շինել ջանամ, որ ել եւ մուտ, երթ եւ եկողացն գրեսցի ի քարտիզի՝ ըստ հրամանի ուկ[ա] զից: Երիս գիւղացիսն քաղաքիս թէպէտ թուղթ էին առեալ ի Թերեսպօլու սուտէն՝ ոչ տալ մեզ դրամ եւ ոչ շիւղ մի, սակայն ծամել ետուք ինքեանց զայն թուղթ եւ նկուն արարեալ՝ ըստ առաջնոյն ծառայեցուցանեմք: Նոյնպէս սպառեցան աստէն եղեալ վայրաղօղանջքն, որ առ բարերարն մեր ի սաստէ մերմէ, մանաւանդ թեւատուն ոչ է աստ, զոր դուք գիտէք, վասնորոյ մեղմեալ փոշմանեցան եւ են խաղաղ: Եւ զօրեղ, քան զամենայն, ներգործեաց այժմ զթուղթսն սրբազանին, եւ երկարեաց լեզու մեր ի վերայ վայրախօսիցն. այլ այդ շնորհ ի ձեռն լեալ համարիմք: Եթէ միւսանգամ եւս գրեսցէ սրբազան տէրն մեր զթուղթս մեղմագոյնս թարց թըթուլթեան, յայնժամ շահին կատարելապէս սիրտք ամենեցուն եւ յուսան գոլ փրտութիւն աղմկեալ սրտից իւեանց:

Արդէն ջերմն սիրով վարին ընդ մեզ, վասնորոյ շնորհակալ եմ յամենեցունց, բայց դիզումն աստի մազաւառցս⁵⁷ եւ անտանելի պակասութիւնք մեր շնչասպառ արարին զմեզ, յաղագս որոյ խնդրեմ կոչել առ ձեզ զԱլէքսանդր Ալէքսէեւիչ կապիտան Դենիսովն եւ Աստուածատուր որդին մեր, որոց հարցեալ տեղեկասջիք, թէ զինչ եղեւ կամ որպէս արարին Վոյննի կալեկի եւ սեմատի հրամանն, զորս առաքելոց էին ստանալ զռոնիկն մեր աստ: Կրկին աղերսեմ հոգ տանիլ, ես այժմ ի դառնութիւնէ սրտիս ոչ գրեցի նոցա, զի ի գալստենէ իմմէ մինչեւ ցարդ ոչ ընկալայ ի դոցանէ գոնեա՛ թուղթ մի:

Այլ նորագոյն լուր անլսելի. յանկոյս ջրոյն սոյն քաղաքի մերազնեայքն թէ՛ ի յիսմայիլ եւ թէ՛ յայլ տեղ ժողովեալ զգրամս տուեալ են աղքիւրմանցի Կոստանդին եւ առաքեալ ի նախագիւղուն՝ հանդերձ Բէնդէրու մովպետի թղթովն եւ մարդովն: Իսկ մեք խորհեալ՝ զայս միայն գտաք առնել ի դէմս նոցունց. տեղույս համայն եղելոցն զերիս թուղթս ձեռագրել տամք, որոց միսն գուբեռնաթիւն, մէկն՝ սրբազանին, եւ միւսն մնասցէ ի մաղիստրաթոնն, այսու ոճով, թէ մեք Գրիգորիուպօլ բնակեալքս չունիմք մասնակցութիւն խորհրդոց յայնկոյս եղելոց, որք միով ամաւ յառաջ եղեալ են անդ, այլ եմք հաւատարիմ պօղոյան իւրոյ կայսերական մեծութեան Պ[աւել] Պ[ետրովիչին]: Ով ոք կամակից է նոցա, նզովեալ է եւ չէ

⁵⁷ Մազար՝ արգելք, խոչընդոտ. տե՛ս «Հայերէն բացատրական բառարան», հտ. 3, կազմ.՝ Ստ. Մալխասեանց, Երեւան, 1944, էջ 232:

որդի հայրենեաց եւն: Այսքանս գրեցի սակս տեղեկութեան սրբազանին եւ ձեզ, մինչ թուղթն լրացուցեալ յղեցից, որ մինչ 400 անձն ձեռագրեալ պարտի գոլ: Եւ այլ որպիսութիւն՝ միւս փօշտին, եթէ կենդանի եղէց, գրելոց եմ լիովին:

Խոնարհ ծառայ եւ մտերիմ բարեկամ՝
Ստեփաննոս Դաւիթով

1797, նոյեմբերի 15

ի Գրիգորիոսոյ

Կաշկինուն եւ իւրոցն լաւ եմ ժողովեալ մինչեւ ոչ կարէ գրել ինչ եւ խօսիլ ոչ հաճիմ, Պէքէշովն եւ վեց զուբեռնաթմ փութով գալոյ են աստ (էջ 1-ի լուսանցքում):

Կապիտան Սպրաւնիկն եւ Փանթալէ Իլիչ սուտիայֆն առ մեզ օթեցան Բ. (2) գիշեր, լաւ բարեկամ եղեն եւ խնդրեցին զծառայութիւնս իւրեանց սրբազանին եւ ձեզ մատուցանել (էջ 2-ի լուսանցքում):

ՄՄ ԿԴՖ, թղթ. 6, վաւ. 115⁵⁸:

ԲԱՐՁՐ ԱՐԺԱՆԱՊԱՏԻԻ ԳՐԻԳՈՐ ԲԱՆԻԲՈՒՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ,
ՀՈԳԵԿԻՅ ԲԱՐԵԿԱՄ ԵՒ ՈՂՈՐՄԱԾ ՏԷՐ

Յաջողմամբ ժամանիլն ձեր ի կայսերանիստդ քաղաք հոկտեմբերի 15-էն շնորհալի թղթոյ ձերոյ իմացեալ փառս մատուցաբ յաջողողին ամենայնի, եւ ունիմք յոյս բարեյաջող ընթացման համայն գործոց ձերոց նոյնոյ շնորհիւ: Իսկ մեք հոկտեմբերի 29 եւ ամսոյս 15 ամենայն որպիսութիւն տեղւոյս մի առ մի գրեալ եմք եւ սուրհանդակաւ ուղեւորեալ, ընդ նմին եաղլովն եւ հասարակաց խնդիրսն, որ առ զուբեռնաթմ, նոցին կօպիայֆն ընդ այլ հարկաւոր թղթոց ուղեւորեալ եմք առ ձեզ, որոց պատասխանիք փութով ստանալն յուսամք՝ հանդերձ բարի համբաւօք Ձերդ յաջողութեան:

Պատուիրեալ էիք ի յ[ը]նկալնուն յանուն ձեր զթուղթ՝ բացեալ տեսից եւ պատասխանեցից: Ի Դուբասարու փօշտն փոքրիկ յարկդ մի ստացաք ամսոյս 24 եւ զմուշամբացն անվերագիր եւ անկար, միայն յարկդն բեւեկեալ, զոր բացեալ գտաք Դ. (4) հատ տետրակ Սուրբ Գրոց հարց-

⁵⁸ Թերթ՝ 4 էջ: Նյութ՝ թուղթ՝ լուսագծերով, զարդանախշով: Մեծություն՝ 22,7x19,4: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 31–38: Իսկություն՝ բնագիր, ձեռագիր:

մանցն, պահարան մի՝ մեր Գասպարին ի մեր Կարապետէն առաքեցեալ, եւ միւս պահարանի վերնագիրն առ ձեզ՝ գրչաւ տէր Ստեփաննոս աւագ քահանայի, եւ ի միջի՝ Կարապետ վարդապետի կորուսեալ յ[ը]նչից թուղթսն եւ աղաղակն, որ առ ձեզ, որոց պատասխանելն ի մէնջ անտեղի էր, եւ զթուղթսն առ ձեզ դարձուցանելն ձանձրութիւն: Գոյին եւ այլ թուղթք ի սրբազանէն առ մեզ գրեցեալք ի Թիփլիզու մայիս ամսոյն, ընդ նմին եւ բարեբախտ կենակցի մերոյ երջանկութիւնն, զոր ընթերցեալ է սրբազանն, յորմէ կարող էք իմանալ եւ ընդ իս զկեանս մեր լալ:

Մեր որդոյ ի Կուռլանդիա գնալն միջաբեկ արար զիս. ի սէր սրբոյ գրագրիդ, զոր ինչ համբաւ լինիցի գրեսչիք: Եւ զայս աղերսեմ, զի մեք վաթսուն թուման ասիգնացի դրամ եանք առեալ վեհազնեայ Իւան Լազրիչէն եւ մուրհակ տուեալ՝ յունիսի 15-էն մինչեւ սոյն յունուարի մուտն: Երեսուն եւ ինն թուման գոյ մեզ ի գաբինէթումն. մեք վէրսուշի թուղթ ետուք մեր որդոյն՝ զայն դրամն առնուլ եւ տալ ընդ նմին եւ զպակասն լցուցանել, եւ ի լինել նոր տարոյս գրել աստ ի դամոմէն, զի անդի ստասցուք: Եւ մինչեւ ցարդ պատասխան ոչ ունիմք, վասնորոյ խնդրեմ հոգալ եւ ի ձէնջ քսան եւ մէկ թուման շնորհել ի վերայ երեսուն եւ ինն թումանին, որ լինի վաթսուն թուման: Եւ մեր տուեցեալ վաթսուն թումանի մուրհակն առնուլ, պատառել եւ տալ որդոյն մերոյ կամ տալ տէր Ստեփաննոսին ի պահեստ, մինչեւ ցգալուստ որդոյն մերոյ: Մեք աստ, զոր ինչ հարկաւորն է սակս դրամածախութեան, որ առ ձերայինսն, զայն ամենայն հոգամք եւ հոգալոց եմք: Բաց յայնմանէ սուզանչի Պօղոսին ԺԲ. (12) դուռուզ վասն ձեր եաղլուխին, ԻԵ. (25) դուռուզ սակս վեց գուբեռնաթի եաղլուխին ետուք եւ այլն, ապա գիտելոց էք. կամիմ ասել, թէ զմեզ զերծո՛յ յայդմիկ փոքր մաբլաղէն, որ ամօթ չլինի մեզ, որպէս Աւետ Գալստեանինն, քանզի ութ թուման առ ձեզ է, ԽԴ. (44) դուռուզ Պօղոսին ետուք, որ լինի ԻԶ. (26) ուրլի: Եւ բաց յայն դրամէն, զոր մեզ ցուցեալ էք, ԺԵ. (15) թուման եւս յինէն թէ՛ խարճեալն եւ թէ՛ խարճելին անցանելոց է առ ձեզ կամ այլ աւել եւ պակաս. վասն այն խնդրեմ յայդր հատուցանել: Եւ այս շատ է մեզ գրելն, որովհետեւ դուք, ի գնալն ձեր, թարց մերս խնդրանաց հոգալ խոստացաք, սակայն ի Մոսկովու մինչ ցուցիք մեզ սրբազանի գոյաթափ լինիլն եւ մեծագոյն խարճն, որ առաջի ձեր է, առ այն ոչ համարձակիմ աւելորդ պահանջել ինչ: Եւ զի մերս կարի նեղսակրութիւնն համեմատելով Զերդ լայնասրտութեան՝ յուսամ ոչ թողուլ ի բաց զխուն խնդիրս մեր:

Ուրախ եմ Պէրտէյովի պրիստաւիք առնելոյն: Յաղագս եկեղեցեաց շինութեան դրամոցն Ձեզ յանձելոյն. Մասեհ Միխայիլիչին թուղթ առի, իւր գիւղիցն գրէ, թէ վասն մատրիալին գութեոնաքն պրիստաւիք արար քնէազ Գուրակինին, որ յանձնէ մաղխատաքին մերոյ: Արդէն հարկաւոր վարկայ ծանուցանել ձեզ, որ այլք չյափշտակեն, քանզի բազումք են խլշեցուցեալ զականջս իւրեանց, որպէս ծանոյց մեզ գութեոնաքն, եւ կամէր տալ թերեւսօլցոց:

Աւաղ կոյր բախտին գրիգորիուպօլցոց, գութեոնաքն մինչ տեղս էր, հրամայեաց գրել զխնդիրս իւրեանց եւ առաքել ի ձեռն Մասեհ Միխայիլիչին, որ նա մատուցէ եւ հետեւեսցի: Եւ մինչ առաքեցաք մեք ի յեկատերիէսլաւ, նա անդի դարձեալ է ի գիւղն իւր եւ չէ պատահեալ թղթոցն: Կրկին գրեցաք որոնել եւ պրիստաւիք անել գութեոնաքին. ո՞ր գիտէ՝ երբ կարէ հասուցանել: Քաղաքս արդէն փոքր-ինչ հանդարտ է: Մեք որոց բաշպօրթով յղեալ էաք յայնկոյս, զերաշխաւորս բաշպօրթիցն նեղ արկաք գրել եւ դարձուցանել զնոսա, որոց գրեալ դարձուցին զամենեսին, բաց ի նախկին գնացողացն, որ նախքան զմեզ թարց երաշխաւորի թողեալ են: Գինի եւ միրգ բախալից յոլով եմուտ ի քաղաքս, առեւտուրն յոյժ յաջող, կիրակի աւուրքն լաւ բանայիր լինի երկու, եւ ԳՃ. (300) արապայ մտանէ աստ՝ փայտ, դօռա, խոտ, ալիւր, գործելի, գարի, վէտրայք, չիպուխք, ղազուխք, ղամիշք, տաւար, ոչխար, մորթեալ ոչխարք լցեալ արապայք, խոզ, ղազ, հաւ եւ ամենայն տեսակ բարութիւնս անբաւ, ալիւրի մօլդանուանի ջուպն Բ. (2) եւ կէս ղուռուշ, ոչխարի մսի հօխայն բերօղքն Գ. (3) փարայ, եւ մերքն Դ. (4) եւ Ե. (5) փարայ տան տաւարինն, Գ. (3) եւ Դ. (4) փարայ՝ փայտն, խոտն եւ ղօռայն քան զառաջինն էժան է, գինոյ հօխայն լաւն՝ ԺԲ. (12) փարայ, միջակն՝ Ժ. (10) եւ ցածն՝ Ը. (8). այդպէս եւ զայլսն իմա՛:

Աղքիրմանցի Մալէշի որդին, որ բնաւ Աղքիրմանու եկած չէր, մինչ լուեալ է մեր աստ լինիլն, եկն բնակիլ աստ. կինն յառաջագոյն էր եկեալ ի Նախիջեւանու, որդիքն տակաւին անդին: Բէռբէռ Ազարիայն, որ փախեալ էր աստի, զնա միամտեցուցաք թղթով եւ բերաք: Եւ այլք բազումք խոստանան գալ, յոյս ի Տէր ունիմ ժողովել զամենեսին. այսպիսի վնաս եւ ցրուամն ի թոյլամորթութենէ, առաջնոյն երեւի, եւ իմ ժամանակի գնացօղքն ի նորին խորհրդոյն, զի մինչ աթարաթուխն գաթաթուխ դնեն, այս հողախառն կուտ փոխան գաթայի ուտեն:

Գոհանամ արդար իրականացն Աստուծոյ. իսմայիլեցի լուսարարի որդի պիղծ Ալէքսէն մինչ Ե. (5) տնօրի պատճառ եղեալ՝ փախոյց: Ի հասանիլն Իսմայիլ զկնի Բ. (2) աւուրց շարաշար սատակեալ է ի ժանտախտէն: Միոյ տան ժառանգն, որ իւր աներձագն էր, այսինքն՝ տէր Գրիգորի որդին, այն եւս է մեռեալ, օգաբաշու կինն էր փախուցեալ, որոյ գեղեցիկ որդի մի՝ ԻԸ. (28) տարոյ, տակաւին ոչ տեսեալ զմայրն իւր՝ այն եւս է մեռեալ, զի մայրն ի Քիշնով էր մնացեալ եւ ինքն Իսմայիլ: Ղլըշի Սարգիսն փոշմանեալ աղաշանաց գիր գրէ՝ հնար որոնել եւ դառնալ: Եւ միւս Սարգսի կինն, որ աստէն տարաւ գարշելին ի Բէնդար տուեալ առն իւրում եւ դրամ պահանջեալ, նա չէ տուեալ, թէ՛ ես չեմ խնդրեալ քեզ, ընդէր բերեր: Եւ նա ի փաշայէն մուհասիլ բերեալ՝ Կ. (60) ղուռուշ բռնութեամբ առեալ է, վասնորոյ լայ Սարգիսն այն եւ կամի գտանել զհնար եւ անցանել առ մեզ: Ճշմարիտն այս է, որ երգմնագանցն կրէ զպատիժս ի կանուխ ժամու, մեզ որքան հնար է ջանամք լուանալ զսեռութիւն այնց, որք ընդ թուրուողլի Կարապետին միացեալ բանիւ կամ թղթով, եւ նա համարձակեալ հասոյց ի Մեծ դուռն, որոյ վախճանն Աստուծոյ է յայտ: Եւ որպէս գրեալ էի ձեզ ամսոյս 15, թէ տեղւոյս եղելոցն ձեռք դնել ետու ի դէմս այնմ, ահա՛ մինն ընդ թղթոյս ուղեւորեմ առ ձեզ՝ գիտել զամենայն:

Նաեւ երկիցս ուկազ ստացաք որքան լինիլն ազնուաց մերս քաղաքի յայտնել: Պարոն Սաթովն եւ պարոն Անդրէասն յայտնեցին պրետվոդիաւելին: Կրկին ուկազ ստացաք ուպրաւլենիցն յանուն մեր, զի եւ մեք յայտնեսցուք, վասնորոյ ազգաբանութեան տեսրակն մեր ետուք ընթեռնուլ ի մաղիստրաթոջն: Թէպէտ երկար եւ հնագոյն պատմութիւնք բազումք էին ի նմա եւ հիացման արժանաւոր, սակայն համառօտ քաղեալ ուստի եւ յորմէ ցեղէ գոլն մեր եւն, որոց կօպիայսն՝ առ ձեզ, եւ իսկն ուպրաւլենիմ ուղեւորեցաք՝ անդի ի հերօլթնէն առաքելոց, վասնորոյ ժտեմ, եթէ դիպիցի առ այն հարցումն ինչ, զայն գիտացեալ պատասխանեսիք:

Եւ զայս խնդրեմ, թէպէտ ձանձրութիւն է ձեզ եւ իւրոյ բարձր սրբազնութեանն, սակայն կարեւոր է ամենայն ինչ, այսինքն՝ ի դոյն ոճ յատուկ գրել եւ կնքել կնքաւ սրբազանին եւ ձեր առ այդ, կարի գոհունակ եմ լինելոց: Ես շատ փոշմանեցայ, որ մինչ տեղս էիք, ոչ ետուք ձեզ ընթեռնուլ, այլ յուսամ արժանանալ կրկին տեսութեան եւ յայնժամ տալ ձեզ ընթեռնուլ:

Ի գնալն թուրուողլուն վաթսուն մարդ են ձեռք եղեալ, զկնի կրկին եկեալ է ի ծածուկ, յայնժամ իննսուն հոգի են ձեռագրեալ: Թէ՛ աստէն եւ

թէ՛ յայն կողմէն ԳՃ. (300) հոգիք ձեռք են եղեալ, ԵՃ. (500) ղուռուշ դրամ տուեալ Կոստանտին եւս առաքեալ՝ հանդերձ փաշայի քեահիւն:

Ո՛հ դառն նիւթոյս, զարմանամ, թէ որպէ՛ս նիրհեցաւ նախկին կառավարն տեղուոյս ի խորին թմրութիւնս, որ Կարապետն երիցս եկն աստ (անցանելով ի Դիլաքովէն), եւ նա ոչ զգացաւ մինչեւ այսքան հաստատութիւն էառ բանն, եւ ի մէջ ցաւոց մեք գտանեցաք, զի թէ զամենայն ինչ գրեցից թուղթ եւ մելան յուրով պիտոյանան, այլ զօրութիւնս օր աւուր պակասի ի խորին տրտմութիւնէ: Սակա ազնուութեան քանի անձանց գրեալ էր սրբազանն ի թուղթս պուրղումէստր պարոն Յարութիւնին, զայն լսելով՝ շահեցան. եթէ կարելի իցէ թղթով միամտեցուցանելն յոյժ բարի է լինելոց, այսինքն՝ պարոն Յարութիւնին, պարոն Մնացականին, պարոն Միրզային եւ այլոց, ում ինքն հաճեցի՝ գրեալ կնքեսցեն, քանի անձանց եւս կնքել տացէ եւ առաքեսցէ ի մաղիստրաքն, որ մեք ձեռք եղեալ հաստա[տ]եցուք, եթէ համայնիցն ոչ, գոնեա՛ պարոն Յարութիւն պուրղումէստրին վասն արասցէ. թերեւս այսու յուսով ջանասցեն շիջուցանել զհրդեհումն հրոյս յայսմիկ, որպէս այժմ ջանան սրտի մտօք: Համառօտեմ աստէն զեղծագրութիւնս մեր՝

մնալով Ձերդ բարձր արժանապատուութեան խոնարհ ծառայ
եւ մտերիմ բարեկամ՝
Ստեփաննոս Դաւիթով

1797, նոյեմբերի 29

ի Գլրիգորիուպօլ]

Ազնիւ պարոն Անդրէասն իւրայնովքն ողջ եւ ուրախ են, առաջնորդարանն եւ տղայքն՝ անսասան (էջ 4-ի ներքեւում):

Մեր իշխանքն համայնիւք համախոհիւք մաքուր եւ սուրբ աջդ կարօտիւ համբուրեն եւ զօրհնութիւնդ հայցեն (էջ 4-ի ներքեւում):

ՄՄ ԿԴՖ, թղթ. 6, վաւ. 100⁵⁹:

⁵⁹ Թերթ՝ 4 էջ: Նյութ՝ թուղթ, լուսագծերով, զարդանախշով: Մեծություն՝ 23,1x19,5: Գրություն՝ միասյուն: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 32—41: Իսկություն՝ բնագիր, ձեռագիր:

РЕЗЮМЕ

В последней четверти XVIII века армяно-российские отношения были освещены многочисленными известными историками. Исследована также жизнь и деятельность Степаноса Тер-Саакяна (или Степаноса Давидова), который среди исследователей и читателей более известен как «Араратский посол». Этого выдающегося патриота, избранного Католикосом Гукасом, участниками ереванского освободительного движения, именитыми ереванскими армянами, арцахскими (карабахскими) меликами, всего армянского народа и посланного в качестве посредника в царский двор, упоминают историки. Есть даже отдельная статья, посвященная его жизни и деятельности. Однако, последний, очень важный этап жизни остался неисследованным.

Данной статьей мы хотим заполнить этот пробел и обратить внимание исследователя, работе которого помогут изданные источники, на эту страницу его жизни.

SUMMARY

In the last quarter of the 18th century, the Russian-Armenian relations were covered by numerous prominent historians. The life and work of Stepanos Ter-Sahakyan (or Stepanos Davidov), who is better known as the Envoy of Ararat among researchers and readers, has also been studied. Historians mention this well-known patriot, elected by Catholicos Ghoukas, by the participants of the Yerevan liberation movement, eminent Armenians of Yerevan, Meliks of Karabakh and the entire Armenian nation and sent as an intermediary to the royal court. There is even a separate article devoted to his life and work. However, the last, very important stage of his life remained unexplored. With this article we aim at attracting the researchers' attention at this blank page: the attached original sources will contribute to the work process.